

Konrád Miklós

Nyugat és kelet között

Az újkori magyarországi zsidóság kialakulása

ZSIDÓ BETELEPÜLÉS

A török hódoltság alól Magyarországot a 17. század végén felszabadító hadjáratok a nyugati határszél néhány földesúri birtokán és mezővárosában fennmaradó közösség kivételével jószerivel felszámolták a hazai zsidó jelenlétet. A nyugat-magyarországi zsidó községek nagy részét a török, illetve császári csapatok Bécs 1683-as ostroma idején végigpusztították. Buda 1686-os visszavétele után a nagy múltú, mintegy ezerfős budai zsidó közösségből csak por és hamu maradt. A törökökkel békében élő, az ostromban mellettük harcoló budai zsidók felét a győztes császári sereg zsoldosai lemészárolták, a többiek fogságba estek, majd miután váltságdíjukat közép- és nyugat-európai hitsorsosaik kifizették, szétszóródtak. A 17. század végén egész Pest megyében nem volt egyetlen zsidó sem. A hódoltsági területeken élő, részben a törökök nyomában keletről érkezett szefárd, részben a 16. század második felétől a keresztény országokban ismétlődő üldözések elől menekülő askenázi zsidók nagyrészt a törökökkel együtt távoztak, és zömében a Balkánon telepedtek le. A kis méretű erdélyi, lényegében a fejedelmi székhelyen, Gyulafehérváron tömörülő, javarészt szefárd zsidó közösséget egyéb okok, így például a Rákóczi-szabadságharcra járó zavargások tizedelték meg.¹

Az újkori magyarországi zsidóság tehát szinte a semmiből alakult újra, a kezdetekben értelemszerűen szerény természetes szaporodás mellett a 17. század végétől a 19. század hatvanas éveinek végéig tartó bevándorlás révén. Ebből fakadóan a középkori múltjukhoz megszakítás nélkül kapcsolódó németországi vagy lengyelországi zsidó lakossággal ellentétben az újonnan alakuló magyarországi közösségek nem támaszkodhattak helyi, alkalmazkodásra sarkalló, de egyben integráló és egységesítő hagyományokra. Ehelyett a magyarországi zsidóság társadalmi tagozódását és kulturális arculatát, valamint a keresztény társadalom róla alkotott percepcióját alapvetően meghatározta, hogy a nyugatról (Bécsből, Alsó-Ausztriából és főleg Morvaor-

szágból), illetve keletről (elsősorban Galíciából) bevándorló zsidókra eredeti közösségeik áthagyománnyozódó kultúrája hosszú ideig rányomta a bélyegét.²

A zsidó betelepülők túlnyomórészt a Habsburg Birodalom tartományaiból érkeztek Magyarországra. Az 1725–1728-as, erősen hiányos és az adatgyűjtésben sem egységes legelső országos összeírást követően a Helytartótanács által elrendelt és 1735–1738-ban végrehajtott második országos jellegű zsidóösszeírás, a 18. század első felének zsidóösszeírásai közül legegységesebb *Conscriptio Judaeorum* 2640 családfőt talált Magyarországon (2567 férfit és 73 nőt), családtagjaikkal és cselédjeikkel együtt 12 219 személyt.³ A *Conscriptio* egyedülálló történeti értéke, hogy tartalmazta minden családfő nevét, születési helyét és foglalkozását. Acsády Ignác számításai szerint a lajstromba vett családfők 35,31 százaléka – bevallásuk alapján – már Magyarországon született, de ennél valamivel több, 38,35 százalék Morvaországban, 3,07 százalék Csehországban, 5,31 százalék Ausztria más tartományaiban, 11,05 százalék Lengyelországban, 1,24 százalék német területen, 0,44 százalék más országokban, 5,23 százalék ismeretlen helyen.⁴

A lengyel származású zsidók aránya ennél biztosan magasabb volt, mivel Acsády Ignác az északkeleti vármegyék közül Máramaros és Ung megyét nem dolgozta fel, ezeknek az összeírásai ugyanis hiányoztak abból az országos levéltári gyűjtőkötetből, amely munkája alapjául szolgált, míg Szabolcs és Szatmár egyáltalán nem küldött összeírást.⁵ Gábor Anna kutatásainak köszönhetően tudjuk, hogy a Zemplén megyében 1736-ban regisztrált 118 családfő közül 88-an, azaz 74,58 százalékuk Lengyelországból települt be.⁶ Ugyanakkor az is lehetséges, ez volt legalábbis Acsády feltételezése, hogy a bevándorlóként regisztráltak egy része „csak az adófizetés miatt mondotta magát külföldinek, mert azt remélte, hogy így kevésbé fogják megterhelni vagy legalább számba veszik, hogy nemcsak magyar, hanem külföldi földesurának is tartozik még úrbért fizetni”.⁷ Annyi mindenesetre biztos, hogy az össze-

íráshoz képest ténylegesen több zsidó élt az országban. Ahogy a korábbi, illetve későbbi összeírások, az 1735–1738-as konskripció sem volt teljes, sem pontos. Az összezámlálást a külön kormányzás alatt álló Erdélyben, a Bánságban, a katonai határőrvidéken, Horvátországban és a szepesi városokban egyáltalán nem végezték el, aminthogy a szűkebb Magyarországon belül is csak 31 megyében az akkori 43-ból, és 8 városban a 37 szabad királyi városból és bányavárosból. Egyes megyékben az összeírást csak töredékesen hajtották végre. Mivel a zsidók letelepedését birtokaikon engedélyező földesuraknak nem állt érdekében, hogy adóalanyaikat a központi hatalom is megadóztassa, az is elképzelhető, hogy a tényleges számnál kisebb adatokat szolgáltatottak be. Végül az országban engedély nélkül letelepedett zsidók is minden valószínűség szerint kimaradtak a számításból.⁸ Mindenesetre a 12 219 fős szám szerénynek mondható, alig volt több, mint Prágának a 18. század elején 11 500 főre becsült zsidó lakossága.⁹

Az alábbi táblázat áttekintést nyújt arról, hogy a rendelkezésre álló töredékes adatok szerint hogyan

Buda visszafoglalása, 1686., háttérben a zsidó utcával

alakult a zsidók száma 1735-től 1869-ig, vagyis az 1867-es kiegyezés és a zsidók polgári és politikai egyenjogúsítása után két évvel végrehajtott, a korábbiakkal ellentétben már megbízhatónak tekinthető országos népszámlálásig. A hivatalos adatok mellett a 19. század első felére vonatkozóan közlöm Michael Silber izraeli történész becsült értékeit. A kettő közötti eltérés mértéke önmagában jelzi, hogy az 1869 előtti időszakra vonatkozó számok inkább indikatív jellegűek.

Összeírás ideje	A zsidók száma	Az össznépességben elfoglalt százalékarányuk	Michael Silber becslése a zsidók számáról
1735–1738	12 219	0,7	
1787	80 783	1,3	
1805	126 620	1,8	
1825	191 475	2,3	1827: 250 000
1840	240 252	2,5	1842: 340 000
1850	339 816	3,7	400 000
1869	542 279	4,0	

Magyarország zsidó lakosságának népszaporulata, 1735–1869¹⁰

Tóraszekrényfüggöny az óbudai zsinagógából, 1742.

Bármennyire kevésbé bízhatunk is az adatok pontosságában, a népességnövekedés üteme mindenképpen látványos. Az volt már egyes kortársak, például Virág Benedek számára is, aki egy 1798-ban írt versében attól tartott, hogy a „szüntelenül” szaporodó zsidók rövid időn belül „többen lesznek, [...] mint Árpád magzati”.¹¹ Szemben a magyar ódaköltészet mesterével, az 1815-ben tett magyarországi útjáról kiadott könyvében Richard Bright angol orvos és geológus a zsidók számbeli növekedését részben már kifejezetten a bevándorlásukkal magyarázta.¹² A kérdés az, vajon e növekedésnek mekkora hányadát tette ki a bevándorlás, és ez miképpen oszlott meg a nyugati és keleti bevándorlók között. Pontos válasszal nem rendelkezünk, de annyi biztosan kijelenthető, hogy a 17. század végétől a kiegyezésig a bevándorlás nagyobb mértékben járult hozzá a zsidók létszámnövekedéséhez, mint a természetes szaporodás. A 18. századot illetően erre utal egyrészt maga a zsidók számának 1735–1787 közötti, több mint hat és félszeres, egész Európában páratlan ütemű növekedése, másrészt a zsidó népesség nagyarányú területi koncentrációja a határ menti régiókban. Varga László számításai szerint 1738-ban a magyarországi zsidók 64,7 százaléka élt a határ menti megyékben, ez az arány

1787-re 67,4 százalékra emelkedett, majd a 19. század első felében csak lassan és kismértékben csökkent, 1805-ben 65,7 százalékra, 1825-ben 63,2 százalékra, 1840-ben 62,1 százalékra, végül 1850-ben 59,6 százalékra.¹³

A zsidó bevándorlás számszerűsítésére több történész kísérletet tett. Mivel az 1735–1738-as összeírás volt az egyetlen, amely a zsidók születési helyéről is tájékoztató, ezek a számítások részben spekulatív jellegűek, amit az eredmények közötti eltérések önmagukban is jeleznek. A kérdést legalaposabban vizsgáló Varga László úgy becsülte, hogy a törökök kiűzésétől a 18. század végéig mintegy 100 ezer, a 19. század első felében további 130–140 ezer, majd 1850 és az 1860-as évek vége között még 130–140 ezer zsidó telepedett le Magyarországon. Számításai szerint 1850-ig a betelepülők 48 százaléka érkezett nyugati irányból, míg kicsivel több mint a fele a kevésbé fejlett északkeleti területekről. Varga szerint az immigráció utolsó, 1850 és az 1860-as évek vége közötti fázisában már Galíciából jött a bevándorlók nagy része.¹⁴ Haraszi György úgy számolt, hogy a 19. század elejéig körülbelül 70–80 ezer zsidó vándorolt be nyugatról, legfőképpen Morvaországból, valamint Csehországból és Sziléziából, míg a 18. század végétől intenzívebb keleti zsidó bevándorlás révén körülbelül 50 ezer zsidó települt be.¹⁵ Michael Silber szerint a zömében a Habsburg Birodalmon belüli migráció következtében 1735–1787 között 30–35 ezer nyugati – elsősorban morva, kisebb mértékben csehországi – és 25 ezer galíciai zsidó vándorolt az országba, amit az 1830-as évekig további körülbelül 45 ezer galíciai zsidó követett.¹⁶ Végül Kecskeméti Károly úgy kalkulált, hogy az 1785 és 1848 között 75 ezerrel 250 ezerre emelkedő zsidó lakosság 175 ezres növekedéséhez a Monarchia egyéb tartományából származó bevándorlás 80–100 ezer fővel járult hozzá.¹⁷

Miért vándoroltak be a zsidók? A válasz aligha meglepő: mert arra kényszerültek, hogy elhagyják eredeti lakóhelyüket, illetve mert azt remélték, hogy Magyarországon kedvezőbb körülmények között folytathatják életüket. Az ország még fel sem szabadult teljesen az oszmán uralom alól, amikor a bécsi udvar előítéletessége, a garázdálkodó egyetemi hallgatók tüntetései és a gazdasági konkurenciától tartó polgárság ellenségessége okán Bécsből és Alsó-Ausztriából 1670-ben kiűzött zsidók egy része a királyi Magyarországon, az Esterházy, Batthyány és Pálffy családok tulajdonában levő, nyugati határ menti mezővárosokban talált menedéket és letelepedési lehetőséget.¹⁸ A Cseh Korona országait a zsidók a gazdasági okok mellett elsősorban a VI. Károly császár (III. Károly néven magyar király) által

Csehországban 1726-ban, Morvaországban és Sziléziában 1727-ben bevezetett, úgynevezett családi törvények (*Familiantengesetze*) miatt hagyták el, amelyek a helyi zsidó családok számát Csehországban 8541-ben, Morvaországban 5106-ban, Sziléziában 119-ben maximalizálták. A létszámhatár – egyébként sikertelen – fenntartása érdekében a törvények megszabták, hogy minden zsidó családban csak egy fiúgyermek köthet házasságot és alapíthat saját családot.¹⁹ Az 1848-ig érvényben maradt *Familiantengesetze* hatására a fiatal zsidó férfiak tömegesen hagyták el szülőföldjüket, különösen a jogszabályokat szigorúbban alkalmazó Morvaországot, a kivándorlók pedig leginkább Magyarország nyugati részében telepedtek le.²⁰ A morva zsidó bevándorlás csak az 1850-es években apadt el, de még egy évtizeddel korábban is jelentős volt, ami a hazai zsidók egyenjogúsításának az 1840-es években felcsillanó reményével, valamint a zsidók számára 1840-ben biztosított iparszabadság vonzerejével magyarázható.²¹

A lengyelországi zsidók bevándorlásának kezdetei a Bohdan Hmelnickij által vezetett és véres zsidóüldözésekkel együtt járó 1648-as kozák felkelésig nyúlnak vissza. A kozákok elől menekülő zsidók közül kisebb csoportok Magyarországon és Erdélyben telepedtek le, bár nem lehettek sokan: 1698-ban Sáros, Zemplén, Ung és Bereg megyékben összesen 26 zsidó kereskedőt számoltak össze, akik mind árendások voltak.²² E négy megyében az 1725–1728-as összeírás már 164 (Máramarossal együtt 203) zsidó családot talált, az 1735–1738-as összeírás pedig 274 (Máramarossal 340) családot, ami az 1698-as adathoz képest jelentős növekedés, abszolút számban ugyanakkor továbbra is csekély. A feltehető magyarázat az, hogy az eredeti lakóhelyüket elhagyni kényszerült zsidók hagyományosan inkább ott kerestek menedéket, ahol bizonyos számú hitsorsos jelenlétének köszönhetően már kialakult valamilyen zsidó élet, lehetőség nyílt istentiszteletre, *melamed* (tanító), sakter stb. közös alkalmazására. Mindezt az északkeleti megyékben az is nehezítette, hogy a haszonvételek, regálék közül a zsidóknak legszívesebben a pálinkaégetést, sörfőzést, italmérést bérbe adó földesurak csak egy-egy zsidó családot fogadtak falvaikba, aminek eredményeképpen az 1720-as években Sáros, Zemplén, Ung, Bereg és Máramaros megyében élő 203 család 74,38 százaléka, 151 család teljesen elszigetelve élt egy-egy községben.²³

A tömeges bevándorlás Lengyelország első, 1772-es felosztása után indult meg a Habsburg Birodalomnak ekkor részévé vált Galíciából, illetve a birodalomhoz 1775-ben csatolt Bukovinából. A ke-

leti bevándorlás rendkívül gyors népességnövekedést eredményezett. Máramaros, Ugocsa, Bereg és Ung megyékben, vagyis a szoros értelemben vett négy kárpátaljai megyében a zsidók száma Varga László becslése szerint 1787 és 1840 között több mint három és félszeresére, 6311 főről 22 882-re nőtt. A növekedés a határ menti Ung és Bereg megyék mögött fekvő Szabolcsban ennél is nagyobb volt, itt a zsidó népesség ugyanebben az időszakban 2509-ről 10 703 főre, tehát több mint négyszeresére emelkedett.²⁴ Gábor Anna adatai Szabolcs megyét illetően ennél is látványosabb növekedést mutatnak: szerinte a megye zsidó lakossága 1770–1821 között több mint tízszeresére, 994-ről 10 375 főre emelkedett.²⁵ A lengyel államiság szétesésével bizonytalan helyzetbe került, északi piacaiktól elszakított kereskedők, illetve a galíciai falvakból II. József által ezerszámra kiűzött nincstelen és csavargó zsidók számára a tartomány anektálása lehetővé tette, hogy különösebb akadály nélkül telepedjenek át Magyarországra. A morvaországi helyzettől eltérően Galícia zsidó lakossága, amely 1772–1869 között 171 851 főről 575 433-re nőtt, elsősorban a túlnépesedés és az anektálás utáni időszak gazdasági válsága által tovább növelt nyomor elől menekült, bár e kivándorlást időszakosan a politikai válságok is fokozták.²⁶

A BEVÁNDORLÁSSAL SZEMBENI HATALMI POLITIKA

A zsidók betelepedésével szemben az államhatalom, vagyis az uralkodó és a bécsi, illetve pozsonyi központi kormányzások ambivalensnek mutatkoztak. Az ellenreformáció militáns katolicizmusa a zsidók iránti toleranciának sem kedvezett. Magyarország újbóli benépesítése tárgyában udvari megrendelésre készített 1689-es tervzetében gróf Kollonich Lipót bíboros, győri püspök azt javasolta, hogy az országban élő zsidókat fokozatosan kényszerítsék kivándorlásra, az újonnan felszabadított területeken pedig akadályozzák meg a letelepedésüket.²⁷ Ugyanakkor a Habsburg-uralkodók bizonyos mértékig pártolták vagy legalábbis elnézték a hadsereg ellátásában és általában az áru- és pénzforgalomban egyre jelentékenyebb szerepet játszó zsidók letelepedését a háborúkban elnéptelenedett, illetve megrikult lakosságú országban. A pénzsűkével küszködő kincstár figyelmét a zsidóktól különféle címen beszedhető adók kecsegtető lehetősége sem kerülte el, bár I. Lipót kísérlete 1698-ban a zsidók megtűrése fejében kirovandó adó bevezetésére a megyék ellenállásán egyelőre megbukott.²⁸

A 17. század végétől a 18. század első feléig a kormányzati politikát ez a kettősség jellemezte. Valószínűleg Kollonich tanulmányának tudható be, hogy I. Lipót 1693-ban – majd 1703-ban újfent – kitiltotta a zsidókat a felvidéki bányavárosok hét mérföldes körzetéből.²⁹ Az 1725–1728-as zsidóösszeírást a Magyar Királyi Udvari Kancellária utasítására a Helytartótanács azért rendelte el, hogy elejét vehesse tömeges bevándorlásuknak, sőt, a már régebben itt tartózkodó zsidók számát is csökkenteni akarta.³⁰ A királyhoz 1727-ben intézett felterjesztésében a Helytartótanács ennek módozataira szigorú javaslatokat fogalmazott meg,³¹ ám aminthogy nincs jele annak, hogy az 1725-ös összeírás alapján a zsidók bevándorlása ellen bármilyen intézkedést hoztak volna, a Helytartótanács az 1735-ös, szintén a zsidó népesség további növekedésének megakadályozása, illetve csökkentése távlati céljából kezdeményezett összeírás után sincs nyoma semmilyen korlátozó lépésnek. Egy 1837-es körrendeletben a Helytartótanács meghagyta ugyan a megyéknek, városoknak és kerületeknek, hogy a kóborlókhhoz hasonlóan a zsidókat is igazoltassák, és ha nincs útlevelük, toloncolják ki őket illetékességi helyükre, de ez Ember Győző szerint nem hozható kapcsolatba az összeírással, amelyre a rendelkezés nem is hivatkozott.³² A türelmi adó korábban megghiúsult tervét 1743–1746-ban Mária Terézia újította fel, és a magyar nemesség ellenkezésének dacára sikerrel be is vezette,³³ ami nem gátolta meg abban, hogy az adó inherens logikájának – a zsidók pénz ellenében való megtűrésének – ellentmondva 1746-ban kiutasítsa a budai zsidókat, akik csak II. József 1783-as türelmi rendelete után térhettek vissza a városba.³⁴ Másrészt viszont a kormányzások általában kiálltak a gazdasági tevékenységük miatt számukra hasznos zsidók védelmében, ha azok a városi vagy megyei hatóságok részéről jogsérelmet vagy valamilyen korlátozást szenvedtek.³⁵

A szenvedélyesen zsidógyűlölő Mária Terézia önellentmondásos magatartása ellenére a türelmi adó bevezetése változást hozott a bécsi kormányzat magyarországi zsidópolitikájában, véget vetett a zsidók letelepedését – és ekképpen bevándorlását – *en bloc* akadályozni törekvő intézkedéseknek. Ez azzal magyarázható, hogy a kincstárnak 1749-től rendszeresen fizetett *taxa tolerantialis* révén a zsidók Virág István kifejezésével „mintegy megvásárolták” az országban való tartózkodásuk jogát, amire, folytatta Virág, mind ők, mind a hatóságok gyakran hivatkoztak is. „Jogaik precarius jellege ezáltal, legalább a repartitio időtartamára megszűnik, és viszonylagos biztonságban élnek. Mintegy szerződéses viszonyba kerülnek a királlyal, adószolgáltatá-

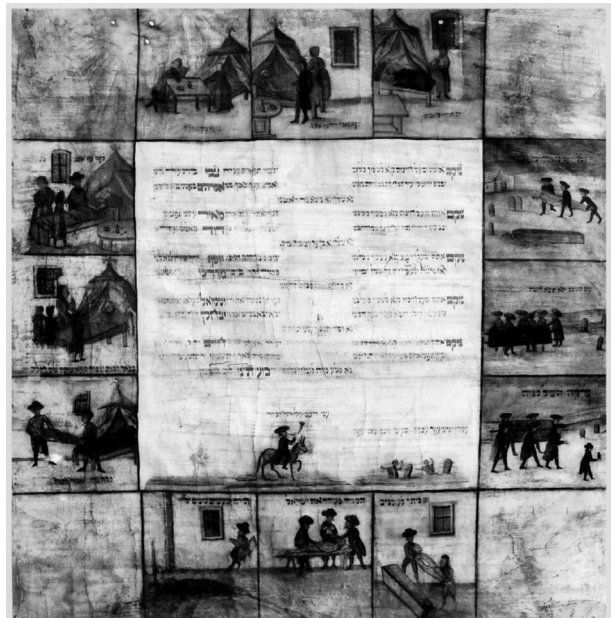
saik fejében megkövetelhetik jogaik tiszteletben tartását.”³⁶ Meg is követelték: miután Tolna megye zsidósága tiltakozott, amiért a szomszédos Baranya egy korábbi, 1725-ös királyi engedélyre hivatkozva egyáltalán nem engedett be zsidókat a megyébe, Mária Terézia 1766-ban helyt adott a tolnai zsidók panaszának, döntését azzal indokolva, hogy miután az egész országban tolerálta a zsidók jelenlétét, egy megye sem tarthatott fenn ezzel szembenő rendelkezést.³⁷ Közvetetten az is a zsidók által „királynő pénze”-nek (*Malke-Geld*) nevezett adó révén megvásárolt viszonylagos biztonságra utal, hogy az adókötelezettség által nem érintett erdélyi zsidók ugyanezt nem élvezhették: az Erdélyi Udvari Kancellária 1780-ban elrendelte a külföldi zsidók kiűzését, míg a belföldieknek Gyulafehérvárra kellett költözniük.³⁸ A központi hatalom zsidók betelepítésével szembeni ellenérzésének enyhülése azzal is magyarázható, hogy azok a zsidó kereskedők, akik a török alattvalókként működő, az 1760–1770-es évektől fokozatosan kivonuló, főként görög és szerb kereskedők helyére léptek, minden nagybirtokosnak, vagyis nemcsak a mágnásoknak és az egyháznak, hanem a koronának is kapóra jöttek, így a hatásköre alá tartozó mezővárosokba (Miskolcon, Ungváron, 1767-től Óbudán) a koronabirtokokat igazgató Magyar Kamara is befogadott zsidókat.³⁹

Az 1785-től a kevésbé megalázó „kamerális taksa” (*taxa cameralis*) névre átkeresztelt – majd 1846-ban végleg eltörölt – türelmi adó bevezetését követően Bécs, illetve a Helytartótanács már nem annyira a zsidók bejövetelére, mint inkább annak ellenőrzésére mivolta ellen lépett fel, törekvésük ezért elsődlegesen a zsidó immigráció szabályozására helyeződött át. A gyakorlatban ez előszörban a nincstelenek letelepedésének a megakadályozására tett kísérletekben nyilvánult meg. E törekvés nem csak a központi kormányzatot jellemezte: a 18–19. század fordulójának helytartótanácsi terveitől a reformkori diéták törvényjavaslatain át egyes politikusi berkekben még az 1860-as évek elején is felvetődő ötletelésekig a magyarországi zsidópolitika visszatérő elemévé vált a haszonelvű eszme, hogy csak bizonyos szakértelemmel, illetve vagyonnal bíró külföldi zsidók letelepedését kellene engedélyezni. Utóbbiak bevándorlását Karl Anton Martini báró egy 1783-as államtanácsi ülésen kifejezetten kíváncsnak tartotta, mivel megítélése szerint „a zsidók a lakosok tunyaságát a kereskedelemben részben kipótolják”.⁴⁰

Az intézkedések terén a magyar diéta megelőzte Bécset. Az 1790–1791-es országgyűlés kiküldött rendszeres bizottságai egyikeként felállított közpo-

litikai bizottságban Haller József Pest megyei követ által készített, némi módosítással a bizottság által 1792 novemberében elfogadott és egyébként több ponton jogkiterjesztő törvénytervezet kimondta, hogy a „keresettel nem rendelkező” zsidók bevándorlásának akadályozása érdekében „csak azon idegen zsidók bocsáttatnak az országba, akik kézművesek, tehetősebb kereskedők, illetve akik legalább 1500 Forinttal rendelkeznek”.⁴¹ A tervezet nem került az országgyűlés elé, mivel az időközben elhunyt II. Lipót helyébe lépő konzervatív, a reformkezdeményezéseket ellenző I. Ferenc uralomra lépésének következményeként a törvényjavaslatot 1795-ben a többi bizottsági munkálattal együtt *ad acta* tették.⁴² 1803-ban már Bécsből indult a kezdeményezés. A kancellária utasítására a Helytartótanács azt javasolta, csak az általa kiadott letelepedési engedély birtokában levő zsidók maradhassanak az országban, az 1790 után bevándorolt zsidók esetében pedig a helyi hatóságok azoknak engedélyezték a maradást, akik rendes – pontosan meg nem határozott – keresettel bírnak. A kancellária egyetértett a javaslattal, amit megtoldott azzal a megjegyzéssel, miszerint a letelepedési engedély kibocsátása korlátozódjon azokra, akik korábbi hatóságuktól bizonyítványt hoznak erkölcsi megbízhatóságukról, valamint kimutatható vagyonnal bírnak.⁴³ Annak semmi jele, hogy ezen elképzelések bármelyikének lett volna bármi fogamatja, az viszont bizonyosnak tűnik, hogy a vagyonosabb zsidók bevándorlása elé a Helytartótanács nem gördített különösebb akadályokat. Bárány Péter, Ferdinand Bretzenheim herceg sárospataki és regéci birtokigazgatója egy 1817-ben megjelent cikkben a galíciai zsidó bevándorlást részben azzal magyarázta, hogy azt „segítti a Kormány is, [...] virágzóbb állapotba akarván a kereskedést Országunkban hozni”.⁴⁴

A betelepülő zsidókkal szemben a helyi hatóságok hozzáállása a 17. század vége és a 19. század eleje között a többnyire inkább szándékként megfogalmazott, mintsem végrehajtott kiutasítás és a haszonelvű pragmatizmus között ingadozott. Máramaros megye 1692-ben rendeletileg megtiltotta a zsidóknak, hogy idegen hitsorsosokat fogadjanak be.⁴⁵ 1710-ben a budai magisztrátus a pestisjárványra hivatkozva kiutasította a zsidókat, de engedélyezte annak a néhány családnak a maradását, akik a járvány elleni küzdelemhez való hozzájárulásként 150 forintot ajánlottak fel a tanácsnak.⁴⁶ 1739-ben Almásy János, Heves vármegye főjegyzője kezdeményezésére Gyöngyös kiűzte zsidó lakosait, majd nem sokkal később visszafogadta őket, mivel szükség volt a pénzükre.⁴⁷ Gyöngyös városa bő fél évszázaddal később sem lelkesedett a zsidók betele-

A gyöngyösi Hevra Kadisa emléklapja, 1800.

püléséért, de a probléma kezelését ekkor már inkább a helyi zsidó közösségre hárította: a városi előljáróság által 1797-ben kijelölt, a zsidó lakók felett közigazgatási hatalommal felruházott zsidóbíró bízta meg a feladattal, hogy a zsidó község vezetőivel rostálja meg a városban letelepedni kívánó zsidókat, többek közt vagyoni helyzetük alapján.⁴⁸ A Zemplén megyei közgyűlés 1807-ben utasításba adta főszolgabírónak, hogy írják össze a vármegyét ellepő „Zsidó Nemzet”-nek az utasítás szerint zömében család tagjait, és toloncolják vissza „honjika” mindazokat, akik nem tudják biztosítani megélhetésüket, illetve akik 1790 után engedély nélkül érkeztek a megyébe.⁴⁹ A kiűzetés azonban nyilván elmaradt, mivel 1815-ben a Helytartótanács a vármegye korábbi kiutasító határozatára utalva érdeklődött, hogy Zemplén milyen határnapot tűzött ki a kiutasítandó zsidók számára, amire a megye azt felelte, hogy a téli fagyra való tekintettel tavaszig békén hagyja őket. A zsidók összeírását és kiutasítását a megye másfél évvel később is unszoló rendeletekben kérte számon a szolgabíróktól.⁵⁰ 1807-ben Buda, Pest, Sopron, Trencsén és Nagyszombat városok az ideiglenes letelepedési engedéllyel rendelkező zsidók kitiltását kérték az országgyűléstől,⁵¹ de öt évvel később a budai magisztrátus, amely nem sokkal korábban 32 zsidó családnak engedélyezte a letelepedést, már védte jogát, hogy befogadhasson zsidókat, különösen ha tőkéjük és kereskedelmi tevékenységük hasznára válhatott a városnak.⁵²

Imára hívó kopogtató Köpcsény, 1808.

A zsidók letelepedésével szembeni ellenállás, illetve a jelenlétükkel járó anyagi haszon csábítása közötti őrlődést a Bereg megyei közgyűlés Munkács városra vonatkozó döntései is jól illusztrálják. Miután 1815-ben a mezővárosi tanács felterjesztésben kérte a vármegyét, hogy intézkedjen a Galíciából beözönlő, Munkácsot zsidóvárossá alacsonyító jövevények ellen, a megyei közgyűlés határozatba vette, hogy a zsidók nem vásárolhatnak a városban telket, házat vagy földet. A következő évben a munkácsi zsidó község mégis szerzett egy terjedelmes birtokot, mivel egy árverésen ő kínálta a legtöbbet a zsinagóga melletti telekért, amelyen utóbb rituális fürdőt emelt. A városi tanács azonban nem nyugodott, újabb panaszára a megyei közgyűlés 1817-ben úgy döntött, hogy ki kell toloncolni azokat a zsidókat, akik kevesebb mint tíz éve laknak a városban – ám semmi jele annak, hogy a döntésnek érvényt szereztek volna.⁵³ Általánosságban is elmondható: a helyi hatóságokat a letelepedő zsidók szigorú el-

lenőrzésére utasító helytartótanácsi rendeletek 1806 és 1820 közötti ismétlődése úgyszintén a tényleges következmények elmaradását valószínűsíti.⁵⁴

A központi hatalom, illetve a helyi hatóságok ambivalens magatartásától eltérően a magyarországi földesurak az újratelepedés kezdetétől, vagyis már a 17. század utolsó harmadától támogatták a zsidók bejövételét. Mivel a zsidók II. József 1783-as türelmi rendeletéig, majd részben még az 1840. évi XXIX. törvénycikkig is ki voltak zárva a szabad királyi városokból, 1860 elejéig pedig a bányavárosokból, letelepedésük nagyrészt a földesuraktól függött, akiknek a támogató magatartása döntő szerepet játszott a hazai zsidóság újraalakulásában.⁵⁵ Szemben a középkorral, amikor az udvari kamara tulajdonának számító zsidók letelepítésének a joga az uralkodó privilégiumai közé tartozott, a birtokaiikon zsidókat befogadó főurak ebben a korszakban már nem kértek ehhez királyi engedélyt. Bécs ugyan kitartott álláspontja mellett, miszerint a zsidók letelepedésének megengedése az egész Monarchiában az uralkodó kizárólagos jogköre, de ennek elismertetését az uradalmakkal szemben nem tudta érvényesíteni.⁵⁶ A földesurak kifejezetten pártolták az uradalmaiknak „védelmi díj”-at (*Schutzgeld*) fizető, kocsmáikat, mészárszékeiket, malmaikat bérlő, áruforgalmuk lebonyolításában segédkező és azt élénkítő, ha kell, kölcsönt is adó zsidó bevándorlókat, akiknek döntő többsége eleinte uradalmaik mezővárosaiban és falvaiban telepedett le – így többek közt Esterházy Pál herceg Sopron és Moson megyei, a Batthyányak Vas és Zala megyei, a Pálffy grófok Pozsony megyei, a Zichyek óbudai, a Czirákyak Fejér megyei, a Rákóczi – illetve 1728 után a Schönborn-Buchheim – család északkelet-magyarországi vagy Károlyi Sándor gróf szatmári birtokain.⁵⁷ A zsidóknak nagykárolyi földjein autonóm zsidó község szervezését engedélyező Károlyi rabbit is hozatott nekik Pozsonyból, és ahogy Pollereczky Mátyásnak írta 1724-ben, „Az sidóság is csak elhiszem jó néven s örömmel fogadta az le küldött Rabbit. Immár csak szaporodgyanak, én nem ellenzem.”⁵⁸ Szemben a nyugati megyékkel, amelyeket a csoportos telepítések jellemezték, az ország keleti régióiban a földesurak inkább egyes családokkal kötöttek szerződést. Az északkeleti megyék zsidó közösségeinek gyakran ezek a bérlőcsaládok alkották a csíráit.⁵⁹ És szaporodtak is. Borsod és a Galíciához közelebb fekvő megyék zsidó népességének növekedését firtató, minden értéktelétől figyelemre méltóan mentes cikkében Bárány Péter a keleti zsidó bevándorlás egyik fő okát a kormány pozitív hozzáállása mellett a földesurak és zsidó bérlőik mindkét fél számára gyümölcsöző kapcsolatában

látta: „A Zsidó [...] maga kevéssel megelégedvén, annyi hasznót ígér, s meg is ad Földes Urának, a mennyit jószágából még soha se vett be. Így boldogulván mind maga, mind mellette az ő Földes Ura, a bizonyos haszonnal többeket édesget maga után.”⁶⁰

A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓSÁG KETTŐS PROFILJA

A két irányból folyó bevándorlás eredményeképpen Magyarország a nyugati és a keleti zsidóság találkozóhelye lett, bár nem annyira keveredési pontja, mint inkább ütközőzónája. A képlet persze több szempontból sem vegytiszta. Noha a nyugati megyékben is éltek keleti bevándorlók, és fordítva, a két bevándorló réteg közötti kapcsolódásokat a kényszerű földrajzi elszigetelődés is megnehezítette. A 18. században ugyanis a zsidók a szabad királyi városokon kívül nemcsak a bányavárosoknak az ország északi része közepén elterülő övezetéből voltak kitiltva, de gyakorlatilag – valójában törvénytelenül és Bécs akaratával szembeszegülve – ezektől délre is több helyen akadályozták a letelepedésüket, így Heves megyében, a Hajdúságban, a Jászságban, a Kis- és Nagykunságban, Békés megyében, illetve Csongrád és Csanád megye nagy részében.⁶¹ A betelepülő zsidóság a kulturális modernizáció terén sem vált hermetikusan külön egy azt üdvözlő nyugati, illetve azt elutasító keleti tömbre. A magyarországi zsidók számára 1783. március 31-én kibocsátott türelmi rendelet, a *Systematica Gentis Judaicae Regulatio* nyomában, amely a zsidó közösségekben állami felügyelet alatt álló, a jiddis helyett német tannyelvű zsidó elemi iskolák felállítását írta elő, 35–40 iskola jött létre, többségük a pozsonyi és kassai tankertületben. Ez részben egyszerűen a két tankertület vezetőinek – a kassai esetében Kazinczy Ferencnek – a buzgalmáról árulkodik, de néhány iskola a kassai tankertülettől keletebbre is megnyitotta kapuit, így 1789-ben egy Máramarosszigeten.⁶² A bevándorlók gazdaságilag sem oszthatók fel egyöntetűen egy a gazdaság modern szektoraiiban tevékeny nyugati, illetve ezen a téren is maradi keleti zsidóságra, amennyiben utóbbi „egy igen modern üzletághoz kapcsolódott”, mutatott rá Csorba László a 19. század első felét illetően, hiszen „szatócs boltosként (sokszor egyben vendéglősként), házaló kereskedőként a nyugati manufaktúraipar termékeit hozták el a falusi fogyasztóhoz”.⁶³

A nyugati–keleti megosztottságon túl, illetve mondhatni azt megelőzően érdemes szem előtt tartani, hogy a betelepülők többsége kezdetben a vele

földrajzilag azonos származású hitfeleiteitől is elszigetelten élt. Míg a 18. század utolsó harmadában Morvaországban szinte a teljes zsidó lakosság mezővárosokban lakott, átlagosan 500 fő körüli közösségekben, ahogy mezővárosokban élt a galíciai zsidóságnak is körülbelül a háromnegyede, az 1780-as évek Magyarországon a zsidó népesség hozzávetőlegesen 60 százaléka falvakban élt, gyakran csak egy-két családra korlátozódó, izolált falusi mikroközösségekben, és csak három olyan település volt, Pozsony, Óbuda és Vágújhely, ahol a zsidók száma meghaladta az 1000 főt.⁶⁴

Végül a földrajzi meghatározás is pontosításra szorul. Ha ugyanis nyugati zsidóságon a 19. században kialakuló, mérsékelt vallásreformokra nyitott és készséggel magyarosodó neológiát értjük, úgy Magyarországot egy északnyugaton Pozsonytól délkeleten Brassóig húzódó képzeletbeli átlós vonallal kellene elválasztani. A hazai zsidóság felekezeti szakadásához vezető 1868–1869-es Izraelita Egyetemes Gyűlést követően túlnyomórészt ettől a vonaltól délre helyezkedtek el az úgynevezett „kongresszusi” – köznapi kifejezéssel neológ – hitközségek, tőle északra az ortodoxok.⁶⁵ Ha keleti zsidókon pedig az ortodox zsidókat értjük, ez csak azzal a kettős pontosítással fogadható el, ha kelet alatt az északkeleti megyékre gondolunk, ortodoxia alatt pedig valójában arra az északnyugati, a Hatam Szófér néven ismert Schreiber/Szofer Mózes pozsonyi rabbi nevével fémjelzett rabbinikus ortodoxiával szövetséges, de vele olykor egyúttal konfliktusban álló haszid zsidóságra, amely a többségi társadalomhoz az 1860-as évektől némileg közeledő közeputas ortodoxiával ellentétben ezt a közeledést teljességgel elutasította.⁶⁶

E fenntartásokat szem előtt tartva kétségtelen, hogy a két ellentétes irányból táplálkozó bevándorlás kétosztatúvá alakította a hazai zsidóság arculatát. Kellő számú jesiva hiányában a 18. század során Magyarországon működő mintegy száz rabbi többsége maga is bevándorló volt, onnan jött, ahonnan a hívei. A nyugat-magyarországi zsidó közösségek főleg Morvaországból hozattak maguknak rabbist, az északkeleti régió zsidósága Lengyelországból. A nyugat-magyarországi rabbikra a prágai Ezekiel Landau, kora egyik legtekintélyesebb rabbinikus tudósa volt döntő befolyással, míg az északkeleti zsidóság vallási tekintetben is mintegy természetsszerűleg kelet felé orientálódott.⁶⁷

A nyugati–keleti megosztottság a 19. században is nagymértékben meghatározta a hazai zsidóság profilját. A németországi zsidó értelmiség körében kialakult zsidó felvilágosodás, a morva zsidók ideológiailag tompító közvetítésével Magyarországon a

18. század végén megjelenő *haszkala* elsősorban a nyugati zsidóság körében éreztette hatását. A Bécsben Isaac Noah Mannheimer hitszónok által bevezetett, a németországi zsidó vallásreformnál szintén mérsékeltebb reformok is először a pesti zsidó község 1820-as évektől megújított istentiszteletének szolgáltak mintául.⁶⁸ A modern magyar rabbikar előhírnökei – az Ezekiel Landau jesivájában tanuló, majd 1789-ben az akkor még alig 40 zsidó családot számláló aradi zsidó község rabbijává megválasztott Chorin Áron, a pesti zsidó község élére 1836-ban kinevezett Schwab Löw, és Schwab veje, az 1841-től nagykanizsai, 1846-tól pápai, 1850-től szegedi rabbiszéket betöltő Löw Lipót – mind Morvaországban születtek, és a Magyarországot északnyugati–délkeleti irányban elválasztó imént említett vonal „nyugati” részén működtek.⁶⁹

Ezzel szemben a Galíciából bevándorolt északkelet-magyarországi zsidóság körében sem a nyugati *haszkala*, sem a vallásreform bármily mérsékelt változata nem terjedt el. Sőt, és ez valószínűleg a térség zömében falusi, javarészt tanulatlan és nyomorúságos körülmények között élő zsidó népességével magyarázható: annak sincs nyoma, hogy a kelet-galíciai városokban – elsősorban Brodyban, Lembergben (Lvivben) és Tarnopolban – az 1810-es évektől kibontakozó galíciai *haszkala* iránt az északkeleti megyék zsidósága érdeklődést tanúsított volna. A galíciai *maszkiolok*nak, a zsidó felvilágosodás híveinek a kapcsolatai behálózták a Habsburg Birodalmat: egyesek közülük Bécsben vagy éppen Pesten jártak egyetemre, írásaikat a császárvárosban adatták ki, prágai, morvaországi, Kunitzer Mózes budai rabbi személyében magyarországi hit-sorsosokkal érintkeztek – ám ebből a kapcsolati hálóból az északkeleti megyék kimaradtak.⁷⁰

Az északkeleti megyék zsidóságának azon gazdasági és társadalmi jellemzői, amelyek érthetővé teszik, hogy a galíciai *haszkala* miért nem terjedt e régió javarészt galíciai eredetű népessége körében, magyarázatot adnak ugyanakkor arra, hogy a podóliai Baál Sém Tov tanításai alapján kialakuló haszid mozgalom miért tudott ugyanitt meghonosulni. „A haszidizmus Magyarországon olyan területeken gyökerezett meg – írta Nathaniel Katzburg –, ahol a lakosság többségét a nép kevésbé művelt rétegei alkották, olyan zsidó népesség, akik mentalitásuknál fogva könnyebben befogadták a haszidizmus népi változatát, amelyet a cadikok [a haszid gyülekezetek vezetői] és megbízottaik lendületesen terjesztettek ezeken a vidékeken.”⁷¹ Az ország északkeleti részén a 19. század elejétől terjedő haszidizmus annál kevésbé találkozott erős ellenszegüléssel, mutatott rá Mislovics Erzsébet, mivel eredendően

ismert volt a lengyelországi területekről bevándorolt zsidók körében, voltak közöttük, akik eleve a haszidizmus híveiként telepedtek át Magyarországra. Az újonnan alakuló zsidó községek élére kerülő, szintén Galíciából áttelepedett rabbik is a haszidizmus meghonosítására törekedtek.⁷² Egyes helyeken előfordult azonban, hogy a helyi zsidók ellenálltak a haszidok terjeszkedésének. Ez történt Munkácsan, ahol 1824-ben megválasztották ugyan a haszid Spira Cvi Elimeleket, de a haszidellenes csoportok négy évvel később elűzték a városból a Galíciába visszatérő rabbist. Munkács csak fél évszázaddal később, a munkácsi rabbiszék betöltésére 1879-ben meghívott és azt 1882-től elfoglaló unokája, Spira Salamon ideje alatt vált kitartóan haszid hitközséggé. Az akkulturáció szempontjából mindezen annyiban nem volt nagy jelentősége, hogy e fél évszázad során a város szigorúan hagyományhű rabbijai a haszidok iránti ellenérzésüktől függetlenül hozzájuk hasonlóan idegenkedtek a magyarosodástól.⁷³

A haszidizmus magyarországi híveinek kötődése a galíciai rabbidinasztiákhoz azután is fennmaradt, hogy a 19. század első harmadától megjelentek helybeli haszid vezetők, így a Spira család mellett a sátoraljaújhelyi, majd máramarosszigeti Teitelbaumdinasztia. 1851-ben több mint 1000 magyarországi zsidó utazott Galíciába, hogy az őszi nagyünnepeket a belzi rebbe udvarában töltsék. Eltérően azonban Galíciától, illetve a többi olyan kelet-európai térségtől, ahol elterjedt a haszidizmus, a mozgalom egyedül Magyarországon konfrontálódott a zsidó társadalmon belül egy a nem zsidókhoz való közlekedésre nyitott, a haszidizmussal szemben viszont ellenséges, ugyanakkor a kiegyezés és emancipáció idején nála már számottevőbb réteggel. Ebből az ostromlott kisebbségként megélt helyzetből eredt a magyarországi haszidizmus szélsőséges antimodernizmusa, a világi oktatás, illetve a nyelvi és kulturális magyarosodás merev elutasítása.⁷⁴ Ebből eredeztethető a jórészt, de nem kizárólag haszid követőkre talált, kialakulási helyét tekintve az északkeleti megyékhez köthető és erre a régióra is korlátozódó ultraortodox ideológia, amely a magyarországi zsidó ortodoxia főáramától eltérően a jiddis kiszorulását a zsinagógai szónoklatokból nemcsak fájlalta, a nyelvi akkulturációt és a világi művelődést nemcsak felelőssé tette a hagyományos zsidó életmód hanyatlásáért, de egyenesen – bár valójában félrevezetően – azt állította, hogy mindezek a zsidó vallási törvény, a *halaba* tilalmába ütköznek. Az irányzat a haszidokhoz közel álló, bár nem haszid szikszói Lichtenstein Hillel kezdeményezésére a nagymihályi rabbi gyűlésen 1865-ben megfogalmazott, szinte

csak északkelet-magyarországi településekről érkezett 25 rabbi és *dajjan* (rabbinikus bírósági tag) által aláírt döntvényben (*pszak din*) összegezte ideológiai alapvetését.⁷⁵

Az eltérő földrajzi eredet és az eltérő kulturális orientációk révén idővel egyre markánsabb heterogenitás eredményeképpen a hazai zsidó népességet többrendű feszültség feszítette. A galíciai bevándorlók egy olyan időszakban erősítették meg a hagyományhű zsidóság táborát, amikor az Magyarországtól nyugatra már rég hanyatlóban volt, ekképpen még azzal együtt is támogatást jelentettek az északnyugati rabbinikus ortodoxiának, hogy közben inkább a nála radikálisabb és vele olykor szembeszegülő haszid rebbék híveinek számát növelték. Ugyanakkor, mivel a tömeges keleti betelepülés egyidejű volt a *baszkala* hazai megjelenésével, a galíciai zsidók szinte azonnal ellenérzést váltottak ki a világi művelődés és a nem zsidó társadalom iránt nyitottabb, nagyrészt inkább nyugatról-északnyugatról bevándorolt zsidók körében.

A Lengyelországból érkező *melamedek* helyett a zsidó felvilágosodás eszméire fogékony, általában vagyonosabb családok már az 1780–1790-es években inkább a szintúgy jesivát végzett, ám Német-, Cseh-, vagy Morvaországból származó és a *baszkala* atyjának tekintett Moses Mendelssohn követői közé tartozó *maszki*kat próbálták házitanítóként alkalmazni.⁷⁶ Wahrmann Izrael pesti rabbi, a politikus-bankár Wahrmann Mór nagyapja halála után a pesti zsidó községnek többek között azért telt tíz évbe, míg Schwab Löw személyében 1836-ban új rabbi talált, mivel – Büchler Sándor neológ rabbitor-ténész elfogult, de a konfliktus természetét tekintve hitelt érdemlő szavaival – „megkívánták, hogy rabbijuk a szív és ész jelességein kívül azzal is dicsekedhessék, hogy nem lengyel származású. Paphoz nem méltó viselkedésük, viszálykodó természetük és a műveltség gyűlöletével váltak ellen-szenvenné a Galíciából bevándorolt rabbik, kik ez időben valósággal ellepték Magyarországot.”⁷⁷ A lengyel rabbijelöltek iránti ellenszenv nem korlátozódott Pestre, Büchler szerint a dunántúli közsé-

V. Ferdinánd magyar király és osztrák trónörökös Rudnay Sándor esztergomi érsekkel meglátogatja a pozsonyi zsidó elemi iskolát, 1830.

ket különösen jellemezte.⁷⁸ És nem is szűkíthető le azokra a zsidókra, akik a judaizmust a kor szellemével próbálták harmonizálni. 1830-ban még a frankfurti születésű Hatam Szófér is megdorgálta a keszthelyi zsidókat, amiért Seftel Sabbatai személyében lengyel rabbi választottak maguknak, „egy jött-mentet” a vallási jámborság és képzettség tekintetében kifogástalan „országunkbeli” talmudtudósok helyett, akiről azt sem tudják, „valjon örült vagy ostoba-e”. Mint utóbb kiderült, bár Seftel – Büchler Sándor szavaival az „éleseszű lengyel” – a rabbinikus irodalom mellett Kant és a kortárs filozófusok műveiben is otthonos volt, a keszthelyiek „a rabbi méltósággal ellenkező cselekedetei és magaviselete következtében” már két évvel beiktatása után elmozdították.⁷⁹

1817-ben közölt cikkével Bárány Péter volt szinte az egyetlen, aki a 19. század első évtizedeinek gyarapodó sajtótermékei egyikében szót ejtett a zsidó bevándorlás kérdéséről, amely jóllehet ismételt foglalkoztatta a központi, illetve megyei hatóságokat, elvértve az országgyűlést is, de a keresztény társadalomban még nem vált közbeszéd tárgyává, különösebb szenvedélyeket nem váltott ki. Hazai zsidó közvéleményről még nem igazán beszélhetünk, de ami a nyugati származású zsidókat, különösen a keresztény társadalom felé közeledőket illeti, úgy tűnik, hogy lengyel hitsorsosaikról egyön-

A rohonci zsidó község jegyzőkönyvének címlapja, 1833.

tetően elítélően vélekedtek. A reformkorban keresztény részről a szenvedélyek már nem maradtak el, míg a magyar közéletben időnként megnyilatkozó, írásaikkal közösségük egyenjogúsításáért és társadalmi elfogadásáért küzdő zsidók által a galíciai bevándorlásról kifejtett nézetek sokszínűsége és elmentmondásai már előrevetítik a neológ zsidóknak a galíciaiakkal szemben a Horthy-kor végéig jellemző ambivalens attitűdjét.

JEGYZETEK

- ¹ Haraszi György: A zsidóság visszatérése Magyarországra a XVIII. században. In: *Uő: Két világ batárán*. Budapest, Múlt és Jövő, 1999, 129–130.; Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*. I–II. Pozsony, Kalligram, 2012, I. 546–562, 575–584.; Galgóczy Károly: *Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája*. I. *A megye múltja*. Budapest, Pestmegye közönsége, 1876, 18.
- ² Nathaniel Katzburg: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris, 1999, 11.

- ³ Varga saját számításain alapuló adata enyhén eltér a korábbi publikációkban szereplő 2531 családfőtől. Varga László: *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon*. *Siker és válság*. Budapest, Pannonica Kiadó – Habsburg Történeti Intézet, 2005, 13. A magyarországi zsidó népesség 1698–1699-ben megvalósított első, még csak néhány északkeleti megyére korlátozódó számbavételéről lásd: Ember Győző: A magyarországi országos zsidóösszeírások a XVIII. század első felében. In: Grünvald Fülöp – Scheiber Sándor (szerk.): *Magyar-Zsidó Oklevéltár. VII. Az első országos zsidó conscriptiók, 1725–1748*. Budapest, MIOK, 1963, 49–50.
- ⁴ Acsády Ignác: *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában, 1720–21*. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam, 12.) Budapest, Athenaeum, 1896, 489.
- ⁵ Grünvald Fülöp – Scheiber Sándor: Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez a XVIII. század első felében. In: *Uők* (szerk.): *Magyar-Zsidó Oklevéltár. VII.*, i. m., 21.; Ember Győző: A magyarországi országos zsidóösszeírások, i. m., 60.
- ⁶ Gábor Anna: Zsidók betelepülése Zemplén megyébe a XVII. század végétől a XVIII. század elejéig. In: Gábor György – Hajnal Piroska – Schweitzer Gábor (szerk.): *Ottthonkeresők, ottthonteremtők. Zsidó társadalomtörténeti tanulmányok*. H. n., Universitas Kiadó – Judaica Alapítvány, 2001, 22.
- ⁷ Acsády Ignác: *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában*, i. m., 489.
- ⁸ Az 1725–1728-as, 1735–1738-as, 1743–1745-ös és 1746–1748-as zsidó összeírások máig legrészletesebb bemutatására lásd: Grünvald Fülöp – Scheiber Sándor: Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez, i. m., 5–48.; Ember Győző: A magyarországi országos zsidóösszeírások, i. m., 49–77.
- ⁹ Verena Kasper-Marienberg – Joshua Teplitsky: The Jews of the Bohemian Lands in Early Modern Times. In: Kateřina Čapková – Hillel J. Kieval (eds.): *Prague and Beyond: Jews in the Bohemian Lands*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2021, 29.
- ¹⁰ Varga László: Zsidó bevándorlás, i. m., 18.; Michael K. Silber: Hungary Before 1918. In: Gershon David Hundert (ed.): *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. I–II. New Haven – London, Yale University Press, 2008, I. 771.
- ¹¹ Virág Benedek: Festetics László ifjú grófhhoz. 1798. In: *Uő: Poétai munkái*. Pest, Trattner Mátyás betűjével, 1799, 129.
- ¹² Richard Bright: *Travels from Vienna Through Lower Hungary*. Edinburgh, Archibald Constable and Company, 1818, 194.
- ¹³ Varga László: Zsidó bevándorlás, i. m., 20.
- ¹⁴ *Uo.*, 25.
- ¹⁵ Haraszi György: A zsidóság visszatérése Magyarországra, i. m., 138.
- ¹⁶ Michael K. Silber: Hungary Before 1918, i. m., 771.
- ¹⁷ Kecskeméti Károly: A liberalizmus és a zsidók emancipációja. In: *Uő: Magyar liberalizmus 1790–1848*. Budapest, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 2008, 158–159.

- ¹⁸ Kaufmann Dávid: *A zsidók utolsó kiűzése Bécből és Alsó-Ausztriából. Előzményei (1625–1670) és áldozatai*. Budapest, Athenaeum, 1889, 170–171.; Michael K. Silber: The Making of Habsburg Jewry in the Long Eighteenth Century. In: Jonathan Karp – Adam Sutcliffe (eds.): *The Cambridge History of Judaism. VII. The Early Modern World, 1500–1815*. Cambridge, Cambridge University Press, 2018, 768.
- ¹⁹ Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*, i. m., I. 600–602.; Michael L. Miller: Absolutism and Control: Jews in the Bohemian Lands in the Eighteenth Century. In: Kateřina Čapková – Hillel J. Kieval (eds.): *Prague and Beyond*, i. m., 61, 67, 71–73.
- ²⁰ Michael Laurence Miller: *Rabbis and Revolution: The Jews of Moravia in the Age of Emancipation*. Stanford, Stanford University Press, 2011, 35–40.
- ²¹ Varga László: Zsidó bevándorlás, i. m., 23.
- ²² Mandl Bernát (összeáll.): *Magyar-Zsidó Oklevéltár. II. 1540–1710*. Budapest, Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1937, 283–284.
- ²³ Grünvald Fülöp – Scheiber Sándor: Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez, i. m., 19–21.
- ²⁴ Varga László: Zsidó bevándorlás, i. m., 20.
- ²⁵ Gábor Anna: A zsidók betelepítése Szabolcs és Szatmár vármegyébe (XVIII–XIX. század). *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 26. (1991) 1. sz. 37, 41.
- ²⁶ Michael K. Silber: The Making of Habsburg Jewry, i. m., 765.; Anton G. Rabinbach: The Migration of Galician Jews to Vienna, 1857–1880. *Austrian History Yearbook*, 11. (1975) 47.
- ²⁷ Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*, i. m., I. 566–569.
- ²⁸ Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, Századvég, 1992, 35, 40.
- ²⁹ Mandl Bernát (összeáll.): *Magyar-Zsidó Oklevéltár. II.*, i. m., 233–234, 370–371.; Grünvald Fülöp – Scheiber Sándor: Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez, i. m., 17–18.
- ³⁰ Grünvald Fülöp – Scheiber Sándor: Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez, i. m., 10.; Ember Győző: A magyarországi országos zsidóösszeírások, i. m., 53.
- ³¹ Ember Győző: A magyarországi országos zsidóösszeírások, i. m., 54.; Scheiber Sándor (szerk.): *Magyar-Zsidó Oklevéltár. XIII. 1296–1760*. Budapest, MIOK, 1970, 87–89.
- ³² Ember Győző: A magyarországi országos zsidóösszeírások, i. m., 58, 61–62.
- ³³ Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*, i. m., I. 773–785.
- ³⁴ Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégibb időkől 1867-ig*. Budapest, Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901, 256–261.
- ³⁵ Haraszti György: A zsidóság visszatérése Magyarországra, i. m., 132–133.
- ³⁶ Virág István: *A zsidók jogállása Magyarországon 1657–1780*. Budapest, Sárkány-Nyomda R.-T., 1935, 24.
- ³⁷ Uo. 25.
- ³⁸ Marczali Henrik: A magyarországi zsidók II. József korában. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1. (1884) 6. sz. 357.
- ³⁹ Kecskeméti Károly: A liberalizmus és a zsidók emancipációja, i. m., 158, 160.
- ⁴⁰ Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815*. Budapest, Akadémiai, 1958, 122.
- ⁴¹ Markó Richárd: Adalékok a magyarországi zsidóság közjogi helyzete történetéhez rendi országgyűléseink tükrében 1790–1830. I. *Századok*, 148. (2014) 3. sz. 637.
- ⁴² Gonda László: *A zsidóság Magyarországon*, i. m., 53.; Kecskeméti Károly: A liberalizmus és a zsidók emancipációja, i. m. 165.
- ⁴³ Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája*, i. m., 340.
- ⁴⁴ Debreczeni Bárány Péter: Borsod Vármegye Némelly Statistikai Tekéntetekben. *Tudományos Gyűjtemény*, 1. (1817) 9. sz. 62.
- ⁴⁵ Marton Ernő: *A magyar zsidóság családftja. Vázlat a magyarországi zsidók település-történetéhez*. Kolozsvár, Fraternitas R.-T., 1941, 63.
- ⁴⁶ Scheiber Sándor (szerk.): *Magyar-Zsidó Oklevéltár. XI. 1446–1741*. Budapest, MIOK, 1969, 129.
- ⁴⁷ Etnei Sebők László: *Gyöngyös és vidéke története*. Gyöngyös, Herzog Ernő Ármín Nyomdája, 1880, 222.; Büchler Sándor: *Zsidó letelepedések Európában a XVI. és XVII. században. Főtekintettel Magyarországra*. Budapest, Athenaeum, 1893, 37.
- ⁴⁸ Sós Endre: A gyöngyösi zsidók útja. In: Komlós Aladár (szerk.): *Ararát. Magyar Zsidó Évkönyv az 1944. évre*. Budapest, Országos Izr. Leányárvaház, 1944, 127. A konkurenciát jelentő zsidókkal szemben ellenséges városi iparos- és kereskedőréteget ez az ambivalencia nem jellemezte. II. József halála és a zsidókról rendelkező 1790. évi XXXVIII. törvénycikk után ez a réteg ismételtelen a zsidók kereskedelmi tevékenységének a korlátozását, illetve a városokból való kizárását követelte. Lásd: Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája*, i. m., 337–340.; Mályusz Elemér: A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. In: Angyal Dávid (szerk.): *A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve. I.* Budapest, k. n., 1931, 233–235.; Markó Richárd: Adalékok a magyarországi zsidóság közjogi helyzete történetéhez, i. m., 653–655.
- ⁴⁹ Hőgye István: A hegyaljai görögök és zsidók szerepe az árucserében (1711–1848). In: Uő: *A régi Zemplén vármegye*. Vál. és szerk. Kováts Dániel. Sátoraljaújhely, Kazinczy Ferenc Társaság, 2021, 269.
- ⁵⁰ Matolay Etele: A legújabb kor, 1815–1849. In: Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Zemplén vármegye*. [Budapest], Országos Monografia Társaság, [1905], 444.
- ⁵¹ Markó Richárd: Adalékok a magyarországi zsidóság közjogi helyzete történetéhez, i. m., 659.
- ⁵² Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája*, i. m., 341.
- ⁵³ Lehoczky Tivadar: *Munkács város új monográfiája. Eredeti kútfők nyomán*. Munkács, Grünstein Mór kiadása, 1907, 223.
- ⁵⁴ Szántó Sámuel: Adalékok a zsidók történetéhez Magyarországon 1790–1840. II. *Magyar-Zsidó Szemle*, 3. (1886) 10. sz. 659.; A kecskeméti zsidók története. *Kecskeméti Lapok*, 1870. ápr. 30. [3].
- ⁵⁵ Az 1840. évi törvény előtt a szabad királyi városok mintegy fele nem fogadott be zsidót, ahogyan több szabadalmas mezőváros, így például Nyíregyháza és Szombathely sem. Kecskeméti Károly: A liberalizmus és a zsidók emancipációja, i. m., 160.

- ⁵⁶ Gábor Anna: A zsidók betelepődése Szabolcs és Szatmár vármegyébe, i. m., 32–33.; Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája*, i. m., 340–341.
- ⁵⁷ Haraszi György: A zsidóság visszatérése Magyarországra, i. m., 133–134.
- ⁵⁸ Éble Gábor: *Károlyi Ferenc gróf és kora, 1705–1758. A grófi nemzetiség levéltárának adatai alapján*. I. Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1893, 88–89.
- ⁵⁹ Grünvald Fülöp: A zsidó települések múltja magyar földön. In: Komlós Aladár (szerk.): *Ararát. Magyar zsidó évkönyv az 1942. évre*. Budapest, Országos Izr. Leányárva-ház, 1942, 67–68.
- ⁶⁰ Debreczeni Bárány Péter: Borsod Vármegye Némelyi Statisztikai Tekintetekben, i. m., 62.
- ⁶¹ Grünvald Fülöp: A zsidó települések múltja magyar földön, i. m., 69.; Virág István: *A zsidók jogállása Magyarországon*, i. m., 43.; Haraszi György: A zsidóság visszatérése Magyarországra, i. m., 138.
- ⁶² Bányai Viktória: *Zsidó oktatásügy Magyarországon, 1780–1850*. Budapest, Gondolat, 2005, 46–50.
- ⁶³ Csorba László: Gazdaság és társadalom a 19. század első felében. In: Csorba László – Velkey Ferenc: *Reform és forradalom (1790–1849)*. Debrecen, Csokonai, 1998, 63.
- ⁶⁴ Michael K. Silber: The Making of Habsburg Jewry, i. m., 768.; Uő: Hungary Before 1918, i. m., 771–772.; Michael Laurence Miller: *Rabbis and Revolution*, i. m., 3.
- ⁶⁵ Karády Viktor: A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről (1910). *Regio*, 5. (1994) 2. sz. 47. Egyes pontokon ezt a vonalat kissé délebbre, illetve északra kell elképzelni, például hogy Nagyvárad is az ily módon húzott egyenes alá, vagyis a neológ dominanciájú térségbe kerüljön.
- ⁶⁶ A (magyarországi) ortodoxiáról lásd: Jakov Katz: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. [Budapest], Múlt és Jövő, 1999. Az ultraortodoxiáról: Michael K. Silber: Az ultraortodoxia keletkezése, avagy egy hagyomány kitálálása. In: Uő (szerk.): *Magyar zsidó történelem – másképp. Jeruzsálemi antológia*. Budapest–Jeruzsálem, Múlt és Jövő, 2008, 211–282.; Szonja Ráhel Komoróczy: Language Assimilation and Dissimilation in the Works of R. Hillel Lichtenstein. In: Viktória Bányai – Szonja Ráhel Komoróczy (eds.): *Studies in Responsa Literature*. Budapest, Center of Jewish Studies at the Hungarian Academy of Sciences, 2011, 107–121.
- ⁶⁷ Büchler Sándor: *Zsidó letelepedések Európában*, i. m., 27, 35.; Nathaniel Katzburg: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből*, i. m., 34–35. Landau hazai befolyásáról: Richtmann Mózes: Landau Ezekiél prágai rabbi (1713–1793) és a magyar zsidók. *Magyar-Zsidó Szemle*, 22. (1905) 4. sz. 298–343.; Bányai Viktória: *Ezekiel Landau prágai rabbi (1713–1793) döntvényeiből. Magyarországi adatok*. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatóközpont, 2008.
- ⁶⁸ Michael Silber: The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskalah and Reform in Hungary. In: Jacob Katz (ed.): *Toward Modernity: The European Jewish Model*. New Brunswick – Oxford, Transaction Books, 1987, 115–123.; Robert S. Wistrich: The Modernization of Viennese Jewry: The Impact of German Culture in a Multi-Ethnic State. Uo. 47.
- ⁶⁹ Chorinról lásd: Moshe Carmilly-Weinberger: Chorin Áron aradi rabbi: Hagymányörző és reformer. In: Bányai Viktória – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Bacher Vilmos emlékelőadók 1989–2013. Ünnepi kötet Komoróczy Géza 80. születésnapjára*. Budapest, Magyar Hebraisztikai Társaság, 2017, 102–158. Schwab Löwről: Michael Laurence Miller: *Rabbis and Revolution*, i. m., 83–85, 104–109. Löw Lipót életrajzához: Hidvégi Máté: Löw Lipót emlékezete. In: Uő (szerk.): *Löw Lipót beszédei*. Budapest, Múlt és Jövő, 1999, 215–234.
- ⁷⁰ Shmuel Feiner: *Haskalah and History: The Emergence of a Modern Jewish Historical Consciousness*. Ford. Chaya Naor, Sondra Silverston. Oxford – Portland, Littman Library of Jewish Civilization, 2002, 71–79.
- ⁷¹ Nathaniel Katzburg: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből*, i. m., 79.
- ⁷² Mislovics Erzsébet: A haszidizmus megjelenése és terjedése. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Budapest, Aposztróf, 2013, 59.
- ⁷³ Frojimovics Kinga: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868–1950*. Budapest, Balassi, 2008, 49.
- ⁷⁴ David Biale et al.: *Hasidism: A New History*. Princeton, Princeton University Press, 2018, 387–389.
- ⁷⁵ A nagymihályi gyűlés résztvevőin kívül a határozatot utóbb további északkeleti és erdélyi rabbik és *dajjanok* is aláírták, illetve két nem magyarországi – a belzi és a zsidacsovi – haszid rebbe, összesen 71 személy. Az aláírók között egyetlen nyugati, illetve északnyugati-magyarországi ortodox rabbi sem volt. Nathaniel Katzburg: Az 1865-ös nagymihályi rabbinikus döntvény (pszak din). In: Michael K. Silber (szerk.): *Magyar zsidó történelem – másképp*, i. m., 185–209.; Uő: Az ultraortodoxia keletkezése, i. m., 224–227, 240–241. Az aláírók listáját Löw Lipót lapja tette közzé: Verzeichniß der Rabbinen, welche die Beschlüsse der Nagy-Mihályer Synode unterzeichnet haben. *Ben Chananja*, 1866. aug. 8. 580–582.
- ⁷⁶ Mandl Bernát: A magyarhoni zsidók tanügye II. József alatt. In: Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv. 1901*. Budapest, Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901, 172.
- ⁷⁷ Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten*, i. m., 411–412.
- ⁷⁸ Büchler Sándor: Adalékok a hazai zsidó hitközségek történetéhez, 1830–1848. *Magyar-Zsidó Szemle*, 7. (1890) 8. sz. 470.
- ⁷⁹ Uo. 470–471.